

ELMAR ERNITS

ENDISAEGSEST KOOLIKORRALDUSEST

**Ettekanne Eesti Genealoogia Seltsi Tartu osakonna koosolekul
01.10.2005 Tartus, Eesti Ajalooarhiivis
Konspekteris Fred Puss**

Eesti kooli ajaloo algosast on ilmunud kaks põhjalikku väljaannet autorite kollektiivilt. Lisaks on avaldatud palju üksikuurimusi. Annan ülevaate sellest, kuidas mina saan aru Eesti koolikorralduse arengust.

Kool on asutus, kus õpetatakse. “Väike entsüklopeedia” mainib, et kool on õppeasutus. “ENE” (1990) räägib, et kool on õppe- ja kasvatusasutus. Kool on ajaloolisest seisukohast võttes väga noor ja lühikese ajaloo asutus. *Homo sapiens* ilmus Euroopasse 40 000 aastat tagasi. Kool ilmus Euroopasse 2500 aastat tagasi. Eestis elab inimene juba umbes 9000-10 000 aastat, ükski kool aga 900 aastat vanaks veel ei saa. Eestis tekkis kool keskajal ning Eesti ajaloo erinevust arvates mitte loomuliku arengu tulemusena, vaid vallutusjärgse institutsioonina. 1227. aastaks oli maa üldiselt allutatud. Nüüd ei olnud enam eestlased otsustavad paljude asjade juures, nüüd otsustati rohkem nende eest. Otsustajad olid katoliku kiriku institutsioonid ja vaimulikud ordud. Kooli suhtes oli peamine otsustaja katoliku kirik, seega on ta tekkelt kiriklik asutus. Katoliku kirik ei olnud siin iialgi ühtne. Eestis tegutses kolm piiskopkonda. Seega koolil oli siin kolm käsutajat - Tallinna, Tartu ja Saare-Lääne piiskop.

Esimesed koolid olid ilmselt piiskopi juures olevad toomkoolid. Mis ajal täpselt, on üsna problemaatiline. Siiski vist Saare-Lääne piiskopkonna esimene keskus oli Pärnus, mille 1263 leedulased hävitasid, edasi läks keskus Lihulasse. Aga arvatavasti Pärnus kool juba tegutses. Tartu ja Tallinna kohta ei teata täpset aastat. Tallinna kooli mainitakse 1319, kuid see pole asutamisaasta, sest siis mainitakse, et ta on juba tükk aega tegutsenud. Teine kooliliik tekkis kloostritesse, mis olid vaimsed ja õpetuslikud keskused. Ka kloostrikoolidest pole palju teada. Selline olukord kestis kuni reformatsioonini. Pole kindel, kas enne reformatsiooni linnades väljaspool kirikule alluvust mõnda kooli üldse oli. Tolleaegsed koolid olid ladinakeelsed.

Reformatsioon on järgmine murrang kooliajaloo. Andres Langemets (Looming 7-2005): “Paraku pole meie C. R: Jakobsoni näidatud 700 orja-aastast eestikeelseid tekste tänapäeval peaaegu üldse lugeda. Kusjuures ka jutt, nagu oleks ka reformatsioon andnud eelise rahvakeelele, on uurijate arvates tugevasti liialdatud. Eestis tähendas see sageli vaid seda, et ladina keel vahetati liturgilises asjaajamises “rahvakeele” ehk saksa keele vastu.” Siiski toob reformatsioon muudatuse ka eesti keele suhtes. Reformatsiooni tulemusena näiteks on teada esimene eestikeelne raamat (1525), mida pole leitud, kuid mis sisaldas eestikeelseid liturgiategste. 1525-1526 käis Eestis paavsti legaadina Modena Wilhelm (Otepääl, Viljandis, Järva- ja Virumaal, Tallinnas). Tartu oli nähtavasti nii halvas olukorras pärast 1524. aastat, et ta siin ei käinud. Tiina Kala (eessõna näituse kataloogile “Ristiusu tulek Eestisse”) kirjutab: “Ta puutus ka kokku päriselanikega, pidades nendega juttu tõlgi vahendusel ning jagades neile patukustutust.” Reformatsioon pani aluse eestikeelsetele jumalateenistustele, seega edaspidi peeti luteri kirikus eestlastele jumalateenistusi ainult eesti keeles.

Piirkondlikud eripärad säilivad ka edaspidi. Ka pärast reformatsiooni ei tule Eestisse ühtset kirikuvalitsust. Eesti jääb jagatuks kolme konsistooriumi vahele (Eestimaa, Liivimaa ja Saaremaa konsistoorium, viimane kaotati 1892), lisaks veel linnakonsistooriumid ja rootsi ajal sõjakonsistoorium. Seetõttu on ka luteri koolides teatavaid erisusi, sest iga konsistoorium esitas erinevaid nõudmisi. Selle pärast tuleb kooli tegevuse uurimisel lähtuda kindlasti vastava konsistooriumi materjalidest. Rootsiperioodil oli luteri kirik riigikirik ja Rootsi kuningas oli kirikupea. Siiski on erinevus nende vahel, mis allusid konsistooriumile, võrreldes nendega, mis tegutsesid magistratide juures (st linnale antud õiguse alusel töötavad koolid). Rootsiperioodil tekivad ka koolid, kus rahvast õpetati eesti keeles. Nähtavasti sellel perioodil, kui ei olnud trükisõna, ei õpetatud koolides eesti keeles. Eestlaste looming oli üsna kaua suuline. Nende looming ja tarkused anti edasi suuliselt. Seetõttu ei saa arvata, et enne, kui koole ei olnud, olid kõik rumalad. Poola aeg Lõuna-Eestis on erinev, kuna siin oli vastureformatsioon, jesuiitide gümnaasium ja tõlkide seminar asutati Tartus. Gümnaasium oli ladinakeelne, tõlkide seminaris õpetati ka eesti keelt.

Varsti hakkab koolikorraldusse sekkuma riik oma ilmalike institutsioonidega. Esimene katse tehakse rootsiperioodil ka rahvale määratud eestikeelse kooli suhtes. Ladinakeelsed ning hiljem saksa- ja venekeelsed koolid olid eelkõige eliidi õpetamiseks, mitte rahvakoolid. Rootsiperioodil püütakse allutada rootsi inspektorile eestikeelsed koolid. Forselius määrati esimeseks inspektoriks tema teisel Rootsiskäigul. 1686. a Liivimaa maapäeval räägiti aga hoopis mõisakoolides, mitte koolides kihelkonnas. Esimesed eestikeelsed koolid asutati kihelkonnakeskustesse ja neis õpetasid köstrid. Sellel valgusel aga, et plaaniti asutada mõisakoole, muutub Forseliuse tegevus paremini mõistetavaks. Sellest aga palju materjale pole säilinud. Säilinud andmete kohta on küsitav nende esinduslikkus – kas anti talle vastust kõikidest koolidest, kas andmed käisid kogu Eesti kohta.

18. sajand viib Eesti uue (Vene keisri) ülemvalitsuse alla. Aastani 1721 kuulus Eesti Rootsi riiki. 1704-1710 Venemaa okupeeris kõigepealt Tartu- ja Virumaa, 1710 ka ülejäänud osa Riias Tallinnani ja Kuressaare. Sellel ajal on tehtud rangelt vahet. Kuni 1721 on arvestatud seda kui Rootsi riigi ala, mis oli okupeeritud. Vene riigi alaks läks ta 1721. a Uusikaupunki rahuga ning siis vannutati kogu elanikkond ümber. Esialgu jäid kehtima endised Rootsi riigi seadused. Kuigipalju neid muudeti, aga põhiliselt jäi Rootsi kirikuseadus kehtima ja 1710 on välja antud Löwenwolde korraldus, et maakoolikorraldus peab jääma samaks. Esialgu koolid ei töötnud, Tartu gümnaasium ei saanudki töötada, kuna tartlased (sh eestlastest teenreid ja perekonnapäid) olid kõik ära küüditatud 1708-1714. Pärast Põhjasõda alustasid uuesti tegevust Tallinna toomkool, Tallinna gümnaasium taastati. Tartus tegutses sel ajal linnakool (osadel andmetel alustas 1727). Tartus oli 1632 gümnaasiumist saanud ülikool, seetõttu polnud sinna linna enam gümnaasiumi vaja. Kooli taset arvati selle järgi, kes selle lõpetasid, mitte selle järgi, kes sinna astusid. Näiteks Tartu ülikooli astus 9-aastane poiss, kuid see ei alanda kooli taset. Ülikool oli küll lubatud taastada, kuid avati alles 1802, siis juba sellise koolina, mis järgneb gümnaasiumile. Sinna said astuda kõik Tartu õpperingkonnas gümnaasiumi lõpetanud või vastavad eksamid sooritanud.

Liivimaa maapäeva otsuse alusel, mis avati patendina 1765, tuli igasse mõisasse, mis oli suurem kui 5 adramaad, asutada oma kool. Köstrikoolid jäid samuti püsima. Katariina II (1786) ajal tehti uuesti katse asutada riiklik koolivõrk. Erilisi tulemusi see ei antud, asutati uued venekeelsed rahvakoolid. Järgmine katse teha riiklik koolivõrk toimus 19. sajandi algul, kui Venemaal rajati ministereeriumid, sh ka rahvahariduse ministereerium. Õpperingkondi asutati 4. Tartu ülikooli õpperingkonda kuulusid Eestimaa, Liivimaa ja

Kuramaa kubermang. Iga õpperingkonna eesotsas oli kuraator ning kubermangudes kohapeal kubermangu koolidirektor ja kreisides koolide inspektor. Eestis kuni 1804/1820 kehtis ülevenemaalisest erinev kord. Kolmes Läänemere kubermangus oli paljudes asjades erinev kord. Kui näete mingeid hariduskorraldusse puutuvaid akte, siis tehke kindlaks, kas need hakkasid kehtima ka Läänemeremaade kubermangudes, eriti kuni 1885. aastani.

Asutati kihelkonnakool (elementaarkool), selle lõpetamine andis õiguse astuda kreiskooli ning seejärel kubermangugümnaasiumisse. Eesti talurahvale taheti asutada ka riigi alluvuses olev koolivõrk. Saavutused on nigelad. Koole tekkis kaks – Kanepisse ja Viljandisse. Tekkisid jälle lahkkelid kiriku, kohaliku omavalitsuse ja riigi vahel – kes peab üleval seda kooli, mis allub riiklikule kontrollile. Rüütelkonnad keeldusid selle jaoks raha andmast. Seetõttu neid koole ei õnnestunud rohkem asutada. TÜ poolt välja töötatud korraldused või määrustik ei leidnud kinnitust. TÜ oma koolikomisjoniga nendega enam eriti ei tegele. Eestikeelne kool jäi konsistooriumite alluvusse.

1840. aastail, eriti Liivimaa põhjaosas (sh Saaremaa) kuni 20% eestlastest vahetas läks õigeusku. Neile eestlastele rajati omaette koolivõrk. Neil keelati luterlikes koolides õppimine. Kuivõrd seda keeldu peeti, seda ei tea. Alates 1721 muutus luterlik kirik riigikirikust vaid sallitavaks kirikuks. Riigikirik oli vene õigeusku kirik. Kõikide teiste kirikute liikmed võisid siirduda õigeusu kirikusse, sealt välja astumise õigus anti aga alles 1906 (revolutsiooni tulemusena). See küll ei tähenda, et kirikut tegelikult ei vahetatud. Konfessioonide järgi on nüüd koolid luteri, roomakatoliku või vene õigeusku tagapõhjaga.

Järgmine suur murrang Eesti koolis tuli siis, kui 1885 andis keiser välja oma konfidentsiaalse käskkirja, millega edaspidi kõik Läänemere kubermangudes olevad luteriusu koolid tuli allutada rahvahariduse ministeeriumile. Hiljem ilmus see ka trükis. Selle läbi viimseks anti mitmeid eri seadusandlikke akte (1886, 1887 jne). Käskkirjas on põhjendatud uut korraldust sellega, et siseministeerium, millele koolis siiani allusid, ei hakka küllalt energiliselt ellu viima uut hariduspoliitikat (Vene impeeriumis õpetatakse kõiki inimesi ainult vene keeles). Vaid üks erand jäi – usuõpetus jäi rahvakeelseks. Rahvust arvati tema koduse keele järgi. Kui inimene rääkis mitut keelt, siis kristlase puhul (Venemaal oli kristlaseks olemine praktiliselt kohustuslik) tuli selgeks teha, mis keeles ta loeb Meie Isa palvet.

Kui Eesti sai iseseisvaks, siis tehti ühtne algkool, mis oli 6-aastane, millele järgnes 5-aastane keskkool. Keelelised erinevused jäid. Kõik lapsed pidid aga minema ühtsesse algkooli. Enamikelt gümnaasiumitelt võeti ära algklassid. Algklassid suutsid säilitada vaid Hugo Treffneri gümnaasium ning Tallinnas Gustav Adolfi gümnaasium. On veel mõned erandid erakoolide näol, millel olid omaette põhikirjad. Kuni 1920 oli Eesti koolides usuõpetus, 1920-1923 ei olnud ning 1923 rahvahääletusega pandi uuesti usuõpetus kooliprogrammi. Õpilasele oli see vabatahtlik, koolile aga kohustuslik. Kui algkooliõpilase vanem ei teinud avaldust, et tema lapsele ei õpetata usuõpetust, siis õpetati. Keskkooli osas oli õpilase enda otsustada.

Küsimus: Kaua õigeusu koolid eksisteerisid?

Vastus: 1920. a avalike algkoolide seadusega lõpetas nende tegevuse. Õigeusu sinodi protest lükati tagasi. Üks erand oli – inimene võis endale palgata koduõpetaja või taotleda endale laste õpetamise õigust. Olen lugenud mälestustest, et 1930. aastate teisel poolel oli

keegi Kärü kandis kolme õpilasega kodukooli õpetaja ning koolide inspektori käis teda inspekteerimas.

Küsimus: Kuidas õppemaksudega oli?

Vastus: Kõik koolid, v.a talurahvale määratud koolid, olid maksulised. Kloostrikoolid muidugi veel mitte.

Küsimus: Palju köstritel haridust oli?

Vastus: Kuidas kellelgi. Forseliuse seminar pidi ette valmistama köstri, kösterkooliõpetaja. Edasi oli väga erinev. Jannsenist me teame, et selle valmistas ette pastor (Sokolovski). Zimse seminari asutades tulid köstrid edaspidi sealt (algul Volmaris, hiljem Valgas). Ka maakooliõpetajate ettevalmistamiseks olid Eestimaa kubermangus seminarid, Liivimaa kubermangus tehti alles 1878 Hornungi seminar Tartus. Osa köstreid käisid ka nendes.

Iloona Aim: Minu vanaisa (*1902 Muhu saarel) kirjutas, et kui tema koolis käis, siis nemad lahendasid ülesandeid, aga õpetaja punus pastlaid.

Elmar Ernits: Talvekooli palk oli väike ning tuli lisa teenida. Kui tal ei olnud koolitalu (aga õigeuskoolides oli koolitalusid vähe), siis palgast ei tulnud välja.